

**Василь Маліков
(Київ)**

ЗАЛУЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАЙМИТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Звернення до проблеми використання фольклорних джерел у звичаєво-правових дослідженнях у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. доцільне та необхідне з огляду на такі міркування. По-перше, фольклор вважають одним із найважливіших джерел у дослідженні звичаєвого права. Визначення ролі цього джерела, починаючи з другої половини ХІХ ст., буде простежено у пропонованій статті. Однак справа повноцінного залучення цих джерел для вивчення звичаєво-правових відносин (зокрема й наймитства) ще далека від повноти та досконалості у відповідній науковій літературі. По-друге, важливо з'ясувати методологічні принципи, якими керувалися дослідники, використовуючи фольклор у зазначеній тематиці. Це дозволить ґрунтовно оцінити доцільність і справжню роль використання фольклорних джерел у проведених дослідженнях, критично підійти до отриманих науковцями результатів у галузі звичаєвого права в цілому. Тільки спираючись на досягнення попередників у розв'язанні цієї проблеми та сучасні підходи до аналізу фольклорних джерел, можна отримати вагомі результати в дослідженні звичаєво-правових відносин наймитства.

У пропонованій статті автор має на меті узагальнити досвід використання фольклорних джерел у наукових працях, у яких тією чи іншою мірою розглянуто тематику звичаєво-правових відносин наймання в українській традиційній народній культурі.

Осмилення проблеми залучення фольклорних джерел до досліджень, які стосу-

ються звичаєво-правових відносин наймання, відбувалось у межах спеціальних студій про фольклорні джерела вивчення звичаєвого права, зокрема прислів'я та приказки. Історіографію цього питання ретельно висвітлив В. Сироткін¹. Окрім того, побіжні історіографічні зауваження стосовно теми нашої статті можна знайти у працях, присвячених загальному розвитку та окремим проблемам вітчизняної фольклористики². Однак із наведених вище міркувань такий ступінь розроблення обраної теми видається явно недостатнім, і саме тому ця проблема опинилася в центрі нашої уваги у пропонованій статті.

Перші праці, в яких було порушено проблему залучення фольклорних джерел до вивчення звичаєвого права народу, належать науковцям другої половини ХІХ ст. Особливий інтерес для висвітлення зазначеної проблеми становлять погляди дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на джерела пізнання народно-правових уявлень селянства. В основу вивчення народних звичаєво-правових норм було покладено реальне побутування відповідних їм звичаїв у середовищі селянства³.

Дослідники другої половини ХІХ – початку ХХ ст. започаткували використання фольклорних джерел для вивчення звичаєво-правових уявлень. Для цього періоду є характерним абсолютне переважання накопичення фольклорних матеріалів над їх ретельним аналізом і теоретичним опрацюванням. Активна збиральницька робота й опублікування фольклорних текстів свідчать про розуміння дослідниками їхньої важливості для вивчення народної культури, у тому числі народної правосвідомості.

Зокрема, публікація пісенних текстів супроводжувалася їх систематизацією та класифікацією, а також окремими спробами аналізу їхніх сюжетів, показу взаємозв'язку з повсякденним життям селянства. Пісні наймитського (заробітчанського) репертуару привернули увагу таких збирачів і дослідників, як І. Рудченко, М. Драгоманов⁴, А. Метлинський, А. Коціпинський⁵ та ін. Важливу роботу щодо збирання й систематизації цих пісень виконали П. Чубинський і Б. Грінченко. До праць першого, зокрема, належить значна добірка жнивварських

пісень⁶, другий виділив ряд заробітчанинських пісень під заголовком «У наймах та на заробітках»⁷. Розглядаючи заробітчанинські й наймитські пісні, М. Драгоманов відносить їх до новотворів. При цьому чи не вперше він вживає й сам термін «наймитські пісні». Одним із їхніх жанрових різновидів дослідник вважає так звані «заводські пісні». І. Франко і М. Драгоманов були одними з перших вітчизняних народознавців, які вивчали робітничі пісні⁸; проте власне наймитські пісні залишилися на периферії їхніх інтересів. Саме через відсутність детального вивчення цієї проблеми М. Драгоманов відносив наймитські пісні до «новотворів» (хоча цим терміном він називав ті пісні, які виникли після ліквідації Гетьманщини). Радянські фольклористи встановили зв'язок цієї групи пісень із більш раннім часом, генетичну спорідненість із чумацькими, родинно-побутовими (зокрема, приймацькими) піснями⁹.

Більш пильну увагу дослідники другої половини ХІХ – початку ХХ ст. приділили збиранню і вивченню народних прислів'їв та приказок у зв'язку зі звичаєво-правовими нормами народу. Посилаючись на історіографічний огляд, поданий В. М. Сироткіним у відповідній статті¹⁰, можна навести такі дані з цього питання. У російській науці вивчення юридичних паремій у першій половині ХІХ ст. започаткував ще І. Снегирьов. Він обстоював думку, за якою більша частина народних правових звичаїв виражається прислів'ями. І. Іллюстров, Я. Кузнецов, А. Сухов також зробили свій внесок у розроблення цієї проблеми¹¹. Українські правові паремії публікували такі дослідники, як М. Номис, М. Комаров, І. Франко¹². Теоретичне опрацювання прислів'їв та приказок крізь призму народних правових уявлень здійснювали П. Чубинський і В. Охримович¹³.

Одне з чільних місць у вивченні звичаєво-правових відносин українського селянства належить П. Чубинському. У «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» було зібрано вагомий за обсягом та значенням етнографічні матеріали, зокрема і щодо звичаїв наймання сільськогосподарських робітників та їхнього побуту¹⁴. Дослідник залучає етнографічні описи, матеріали волосних судів, фольклорні тексти. Він

здійснив і теоретичне оброблення зібраних ним матеріалів у галузі звичаєвого права¹⁵.

П. Чубинський підкреслював важливе значення прислів'їв для вивчення звичаєвого права. «Багато прислів'їв є нічим іншим, як вироками давніх народних судів, постановами громад... Прислів'я і дотепер визначають багато юридичних відносин, що існують у народі, за їх допомогою і тепер вирішуються спори. Нехтувати прислів'ями означає нехтувати неписаними законами, у сфері яких відбуваються відносини мільйонів людей»¹⁶. Однак щодо звичаєво-правових досліджень, які стосуються наймання робітників сільського господарства, досвід безпосереднього цілеспрямованого залучення фольклорних джерел майже відсутній. Окремим прикладом у цьому плані може слугувати аналіз П. Чубинського. «В народі існує прислів'я "найнявся, як продався", яке вказує на безумовну підпорядкованість наймита господарю»¹⁷. Прислів'я в таких випадках використовували не як джерела вивчення відносин наймання, а як ілюстрацію на підтвердження того, що дослідник спостерігав і узагальнював у народному житті.

Новий етап дослідження звичаєво-правових відносин у 1920-х – на початку 1930-х рр. пов'язаний насамперед з діяльністю науково-дослідних інституцій ВУАН, а саме Етнографічної комісії (1920–1932) та Комісії для виучування звичаєвого права України (1918–1934).

Так, було визнано, що звичаєво-правові дослідження треба проводити на основі всебічного вивчення села¹⁸. Розширилася і тематика науково-пошукових робіт зі звичаєвого права. Також було наголошено на використанні досягнень попередніх дослідників у цій сфері¹⁹. Особливу увагу було приділено джерелам вивчення звичаєвого права. Розроблено програми всебічного вивчення звичаєвого права українського села і, зокрема, традицій наймання робітників, побуту наймитів²⁰. Зазнали змін у бік розширення і погляди дослідників на джерельну базу. «Комісія повинна виучувати передреволюційне звичаєве право...; виучувати, користуючись різними джерелами: пам'ятками – етнографічними, побутовими, літературними і юридичними з історії України (казками, піснями, прислів'ями, літописами, запис-

ками чужоземних письменників, життями святих, споминами та листами сучасників і іншими творами літератури, збірниками звичаєвого права, законодавчими пам'ятками, друкованими й архівними актами, зокрема вироками волосних судів), почасти й оповіданнями старих людей»²¹. «І якби в нашій Комісії знайшлися дослідники, що забажали б вивчити саме казки, то-б таке вивчення могло б дати цікаву працю: “Звичаєве право в українських казках”. Так само можливі праці: “Звичаєве право в українських піснях і прислів'ях”, як наслідок одноособових або колективних студій над піснями і прислів'ями»²². Отже, фольклор здобував дедалі більше визнання як важливе самостійне джерело в дослідженні звичаєвого права.

Відаючи належне збиральницькій роботі дослідників, автор все ж таки детальну увагу приділяє саме теоретичному розробленню питань вивчення фольклорних джерел звичаєвого права, пов'язаного з найманням робітників сільського господарства.

Серед фольклористичних праць конкретно-соціологічного характеру, які безпосередньо стосуються досліджуваної автором теми, варто відзначити статті харківської дослідниці В. Білецької «Наймитські пісні»²³ та «Жіночі наймитські пісні»²⁴, у яких, на думку І. Березовського, народно-поетичну творчість проаналізовано в її нерозривному зв'язку зі щоденним трудовим і суспільним побутом людини, в усій складності взаємодії народнопоетичної традиції з новонароджуваним елементом, що закономірно виникав і розвивався в процесі художньої практики народу. З поля зору дослідниці не випали й питання міжжанрових зв'язків у народній творчості, і така актуальна тогочасна проблема, як робітничий фольклор²⁵.

В. Білецька детально проаналізувала наймитські пісні²⁶ як окрему групу заробітчанських, зосередившись на характеристичні їхнього змісту й тематики. У своєму дослідженні вона застосовувала порівняльний та генетичний методи. Дослідниця розглядала наймитські пісні в нерозривному зв'язку із соціальною дійсністю, у якій вони побутували. Вона поставила проблему необхідності визначення часу, місця, обставин виконання цих пісень та самих їхніх виконавців. Дослідниця виокремила чотири типи наймитських

пісень²⁷ і здійснила їх структурний аналіз. На основі цього було виділено композиційні схеми наймитських пісень та їхні складники, що дало змогу В. Білецькій порівняти ці схеми із структурами інших груп пісень і навіть інших фольклорних жанрів²⁸. Це дало їй підстави для висновку, що «наймитські пісні, здебільшого, не цілком нові, принаймні щодо поетичних засобів; часто й темами вони тільки пристосовані до нових соціально-економічних умов і тому корінням своїм глибоко вросли в старовинний побут...»²⁹. Окрему увагу було приділено визначенню основних поетичних засобів та їхніх функцій у наймитських піснях. Як основні форми композиції цих пісень було визначено розповідь, опис та діалог. Функції поетичних засобів полягають, на думку В. Білецької, виключно в підкресленні найважливіших композиційних частин пісні, її колориту, у досконалості самого твору³⁰. Було виділено головні мотиви цих пісень: важка праця, поневіряння по наймах, скарги на погане харчування, вислуга за певний період. Наймитським пісням властива тематична єдність – взаємини між протилежними селянськими групами, класове протиставлення. Твердження дослідниці про те, що наймитські пісні «правдиво відбивають наймитське життя на сумному тлі побутової дійсності»³¹ доволі суперечливе.

Пізніше В. Білецька опублікувала окрему брошуру «Заробітчанські пісні»³². Тут вона здійснила спробу представити ці пісні (до них вона відносила й багато бурлацьких, чумацьких, наймитських, шахтарських) як окремий цикл творчості. Дослідниця заакцентувала увагу на соціальних джерелах заробітчанських пісень, охарактеризувала їх як органічний елемент щоденного побуту трудівника.

Але, незважаючи на таку перспективну постановку завдань і попередні напрацювання, фактичні досягнення у сфері вивчення звичаєво-правових норм наймання робітників із залученням фольклорних джерел були скромними з огляду на такі причини. За результатами Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів (Москва, 28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р.) і Народи етнографів Москви та Ленінграда (Ленінград, 5–11 квітня 1929 р.) відбулися докорінні зміни в становищі етнографії як науки³³. Було задекларовано новий (дирек-

тивного характеру) курс розвитку етнографії. Згідно з ним передбачалося: намітити шляхи, якими повинна розвиватися радянська етнографія; впровадити марксистсько-ленінську методологію в етнографічні дослідження; визначити роль і місце етнографії в радянському будівництві³⁴. В українській етнографічній науці це позначилося на початку 1930-х рр.³⁵ Відповідні зміни сталися й у фольклористиці.

Репресії відіграли руйнівну роль у розвитку етнографії та фольклористики й відповідно позначилися на розробленні тематики наймитства і залучення фольклорних джерел для їх вивчення. Зокрема, вважалося, що дослідники перебільшували значення соціальних елементів у фольклорі, приписували невластиві йому функції тощо³⁶.

Повоєнний період розвитку радянської етнографії та фольклористики позначив новий етап розроблення проблеми залучення фольклорних джерел для вивчення звичаєво-правових уявлень наймання сільськогосподарських робітників, побуту і світогляду наймитів. Виділити цей етап як самостійний авторові дають змогу не тільки вищезначені зміни в науці – перехід до методологічного монізму у вигляді марксистсько-ленінської методології, але й поява спеціальних досліджень, присвячених вивченню наймитських та заробітчанських пісень, а також звичаєво-правових уявлень у пареміях. Окрім того, друга половина ХХ ст. позначена величезною кількістю публікацій фольклорних матеріалів.

Одним із таких спеціальних досліджень, написаних на високому рівні, є стаття М. Плісецького «Трудова пісня»³⁷. У ній автор запропонував широкий огляд жанрових рис цієї групи пісень, обґрунтував їх класифікацію і систематизацію. Проаналізувавши жнивні, косарські і гребовицькі пісні, дослідник визначив їхнє функціональне призначення, особливості й обставини їх виконання, виділив основні наявні мотиви, у тому числі соціальні³⁸. Підхід М. Плісецького до аналізу трудових пісень на основі врахування обставин їх виконання є важливим теоретичним здобутком, який доцільно використовувати при дослідженні фольклорних джерел наймитства.

Велику увагу питанням, пов'язаним зі звичаєво-правовими відносинами найман-

ня, приділив О. Дей, розглядаючи жнивні пісні як частину обрядової пісенності календарного циклу³⁹. Зокрема, дослідник назвав їхню визначальну рису – безпосередній зв'язок цієї групи пісень із трудовою діяльністю. Серед охарактеризованих мотивів жнивних пісень він виділяє мотиви важкої праці робітників (наймитів чи кріпаків) у полі, особливості взаємин між ними та господарями або розпорядниками, умови праці (платня, час, харчування), емоції та надії робітників тощо⁴⁰. Окрім того, О. Дей показав значення і вплив жнивної обрядовості на працю робітників та її результати для них і господаря⁴¹. Підкресливши надзвичайну щирість, виняткову простоту і реалістичність цієї групи пісень, дослідник надає цим рисам, радше, художнього значення, аніж правдивості та безпосередності відображення відповідних відносин⁴².

Важливий унесок у справу дослідження наймитської, заробітчанської та емігрантської пісенності в 70-х роках ХХ ст. зробили такі вчені, як М. Бочко⁴³ і С. Грица⁴⁴. У дослідженнях⁴⁵ цих науковців проведено багатосторонній аналіз наймитських і заробітчанських пісень, простежено історичний розвиток наймитських пісень, трансформацію давніх сюжетних, образних, композиційних надбань цих пісень згідно з новими вимогами часу, зміни соціально-економічних умов буття селянства. Детально проаналізовано характерні риси цієї групи пісень як самостійного тематичного циклу українського соціально-побутового фольклору. Дослідники дійшли висновку про ідейну й тематичну спільність цих пісень, визначили основні теми і мотиви, наявні в наймитських, заробітчанських та емігрантських піснях. Велику увагу було приділено вивченню стилістичних особливостей, поетичних засобів, структури цих пісень у тісному зв'язку з їх виникненням, походженням, побутуванням і трансформаціями. Виділено типові форми композиції наймитських пісень. Заробітчанську пісенність розглянуто як відображення поглядів, переживань, роздумів, прагнень, сподівань їхніх виконавців – наймитів. У процесі аналізу пісень неодноразово звернуто увагу на зміни у світогляді й свідомості селянина: його критичні погляди на дійсність, гострі соціальні суперечності. Вдало схарактеризовано наймитські й

заробітчанські пісні як твори виразного соціального спрямування, належні до чітко окресленого соціального середовища, станові пісні⁴⁶. Простежено також зв'язки і взаємовпливи з іншими групами побутової пісенності. Особливу увагу акцентовано на соціальних функціях наймитських, заробітчанських та емігрантських пісень. Зазначені підходи до аналізу цієї групи пісень і теоретичні напрацювання науковців доволі перспективні при дослідженні звичаєво-правових відносин наймання.

Разом із тим у зазначених дослідженнях наявні й доволі суперечливі твердження та висновки, наприклад: «Пісні про виїзд до Канади, Бразилії майже з документальною точністю розказують...»⁴⁷. «Тут реалізм граничить іноді з натуралізмом, панує тон першої, “свіжої” реакції на подію, без упереджених рефлексій та побоювань інформатора видатись недостатньо красномовним»⁴⁸. «У своїй сукупності ці пісні складають поетичну історію еміграційного руху, розкрити під соціальним кутом зору»⁴⁹. «Пісні ці настільки точні і історично правдиві, що по них можна визначити головні шляхи трудової еміграції та найбільші осередки скупчення їх за океаном»⁵⁰. Очевидно, такі твердження пов'язані з усталеною в радянській фольклористиці думкою про те, що пісня правдиво відображує життя, а пісенний образ є виявом конкретної реальності, відбиттям навколишньої дійсності, враховуючи художню умовність⁵¹. Однак подібна методологічна позиція звужує та спрощує соціальне значення побутування фольклору в традиційній народній культурі, а відповідно, й розуміння звичаєво-правових відносин наймання.

У 1980-х роках було опубліковано пареміологічні дослідження М. Пазяка⁵² і В. Сироткіна⁵³. У цих роботах на основі досягнень радянської пареміології проведено ґрунтовний аналіз прислів'їв та приказок як джерел звичаєво-правових уявлень українців; при цьому окремо висвітлено звичаї наймання сільськогосподарських робітників, їхні погляди на власне життя та працю. М. Пазяк присвятив свої дослідження проблемам побутування та семантики українських паремій. На основі народних традиційних звичаєвих та правових норм, стверджує дослідник, робітники сформулювали значну кількість прислів'їв, сукупність яких і заклала основи своєрідного кодек-

су кримінальності й обов'язкових правил поведінки⁵⁴. Науковець проводить семантичний аналіз опорних слів у пареміях, дотримуючись того погляду, що «паремії в своїй сукупності формували в різних поколіннях етику й естетичні смаки, виступаючи важливим чинником формування самого народного світогляду»; «дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики дає змогу проникнути в глибини народного мислення, народного способу сприйняття дійсності і відображення її образним словом»⁵⁵. Дослідження народних прислів'їв та приказок М. Пазяком і В. Сироткіним дало можливість отримати значущі результати щодо звичаєво-правових уявлень, пов'язаних із найманням працівників сільського господарства, світоглядом наймитів⁵⁶.

У 1980-х рр. ХХ ст. відбулися значні зміни в підходах до фольклорних джерел і методики роботи з ними. Було визнано, що вихідний фольклорний сюжетний та образний фонд може бути представлений як результат художнього та семантико-структурного перекодування фонду попередніх узагальнень у соціальній, побутовій, культурній сферах⁵⁷.

Сьогодні спостерігаємо посилення дослідницьких інтересів до звичаєво-правової культури українського народу, зокрема й щодо вивчення традицій наймання робітників⁵⁸. Однак фольклорні джерела в цій сфері дослідження народних звичаєво-правових уявлень майже не задіяні. Водночас сучасні фольклористи пропонують нові погляди й підходи до аналізу фольклорних текстів. Зокрема, привертає увагу прагматичний підхід, досвід застосування якого бачимо в праці сучасної російської дослідниці С. Адоньєвої⁵⁹. З позицій прагматичного підходу, фольклор є особливим соціальним інститутом керування людською поведінкою. Специфіка фольклорного мовлення полягає в тому, що вона організована відповідно до певних принципів, заданих традицією. Дотримання цих принципів – життєво важлива умова відтворення соціуму в часі, оскільки традиція мовних практик, практик комунікації, безпосередньо пов'язана з утвердженням певних соціальних відносин⁶⁰. Фольклор є особливим семіотичним апаратом, створеним для конструювання часу, простору й соціальної взаємодії в заданих традицією

межах⁶¹. Такий підхід до фольклорних текстів, пов'язаних зі звичаєво-правовими відносинами наймання та працею наймитів, дає змогу, на думку автора, глибше зрозуміти особливості функціонування наймитства як значущого соціального явища в межах української традиційної народної культури.

Таким чином, автор вважає за доцільне виділити три періоди в історіографії проблеми використання фольклору як джерела вивчення звичаєво-правових відносин наймання. Перший період – друга половина XIX – початок XX ст., коли дослідники (етнологи та правознавці) поставили завдання вивчення звичаєвого права народу із залученням фольклорних джерел, провели значну збирацьку роботу й отримали перші практичні результати і теоретичні узагальнення в цій сфері. До початку XX ст. ці завдання розв'язували, з одного боку, в межах етнологічних праць загального характеру, в яких було висвітлено тогочасний побут українського селянства і народну творчість. З другого боку, у цей період було здійснено перші спроби теоретичного осмислення звичаєво-правових уявлень селянства у фольклорі. Безперечним носієм цих уявлень вважали народні прислів'я та приказки, тоді як наймитська пісенність залишалася на периферії дослідницьких інтересів.

Новий етап наукових досліджень звичаєво-правової традиції народу починається в 1920-х – на початку 1930-х рр. і становить наступний період у використанні фольклорних джерел для дослідження наймитства. У цей період етологи, правознавці, фольклористи здійснювали подальше розроблення теоретичних питань звичаєвого права. Учені того часу поставили завдання комплексного дослідження звичаєво-правових відносин українського селянства, відвівши одне з чільних місць вивченню фольклорних джерел, окреслили їхнє значення. Було проведено спеціальні дослідження наймитського фольклору; визначено тематику, зміст, основні сюжети й мотиви наймитських пісень, їхнє місце в українському фольклорному фонді; виділено основні форми композиції, поетичні засоби та їхні функції.

Починаючи з другої половини XX ст., вітчизняні дослідники, узагальнивши досвід своїх попередників, розвинули практику залучення фольклорних джерел для

вивчення звичаєво-правових уявлень, звернули увагу на соціальні функції фольклору, застосовуючи структурний, функціональний і семантичний аналіз фольклорних текстів. Нові підходи етнологів і фольклористів, використання їхніх теоретичних набутоків дають змогу дослідити ключові питання звичаєво-правових відносин наймання робітників сільського господарських, визначити світоглядні позиції наймитів, їхній соціальний статус, використовуючи в якості джерел обрядові тексти, заробітчанську пісенність, народні прислів'я та приказки.

¹ Сироткін В. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – № 1. – С. 39–42.

² Березовський І. Питання відображення дійсності в народнопісенному образі // НТЕ. – 1961. – № 3. – С. 20–27; Березовський І. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – К., 1968; Гнатюк В. Проблема народнопісенної новотворчості в українській фольклористці XIX – поч. XX ст. // НТЕ. – 1994. – № 5, 6. – С. 3–10; Грица С. Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 9–44.

³ Кистяковский А. Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. – К., 1874. – С. 6; Илларионов Н. Значение обычного права в народном суде // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – 1893. – Вып. 7. – С. 8.

⁴ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева, 1881.

⁵ Коцітинський А. Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. – К.; Кам'янець-Подільський, 1861.

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С.Пб., 1872. – Т. 3. – С. 226–253.

⁷ Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Т. 3: Песни. – Чернигов, 1899. – С. 555–664, 127–140.

⁸ Гнатюк В. Проблема народнопісенної новотворчості в українській фольклористці XIX – поч. XX ст. – С. 6; Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – С. 106–109.

- ⁹ Білецька В. Наймитські пісні // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 135–151; Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.
- ¹⁰ Сироткін В. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – № 1. – С. 39, 40.
- ¹¹ Снегирев И. О народных пословицах, относящихся к законодательству и старинным судебным обычаям // Радуга. Лит. и муз. альманах на 1830 г. – М., 1830; Снегирев И. Русские юридические пословицы // Московитянин. – 1849. – №№ 7–8; Сухов А. Бытовые юридические пословицы русского народа // Юрид. вестник. – 1874. – № 9–10; Кузнецов Я. Семейное и наследственное право в народных пословицах и поговорках // Журн. министерства юстиции. – 1910. – №№ 6, 10; Иллюстров И. Юридические пословицы русского народа. – М., 1885.
- ¹² Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К., 1993 (перевидання 1864 р.); Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь. Впорядкував М. Комаров. – Одеса, 1890; Франко І. Галицько-руські народні приповідки // Етнографічний збірник. – Т. 10, 16, 22, 23, 27, 28. – Л., 1901–1910.
- ¹³ Охримович В. Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридичне пояснені. – Л., 1912; Чубинский П. Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август.
- ¹⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872. – Т. 3. – С. 226–253.; Т. 6. – С. 75–78.
- ¹⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С.Пб., 1872. – Т. 6. – С. 29–80.
- ¹⁶ Чубинский П. Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август. – С. 30.
- ¹⁷ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев... – С. 77.
- ¹⁸ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 18.
- ¹⁹ Малиновський О. Програма й план робіт комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 3.
- ²⁰ Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 12, 13; Програми до збирання матеріалів звичаєвого права. (Праці комісії для виучування звичаєвого права). – 1925. – Вип. 1.
- ²¹ Малиновський О. Передне слово // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – 1928. – Вип. 3. – С. III–IV.
- ²² Малиновський О. Програма й план робіт комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – 1928. – Вип. 3. – С. 5.
- ²³ Білецька В. Наймитські пісні // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 135–151.
- ²⁴ Білецька В. Жіночі наймитські пісні // Науковий збірник Харківської науководослідної кафедри історії української культури. – Т. IX.: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Х., 1930. – Вип. 2. – С. 59–78.
- ²⁵ Березовський І. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 127, 128.
- ²⁶ Білецька В. Наймитські пісні. – С. 135–151.
- ²⁷ Там само. – С. 137.
- ²⁸ Там само. – С. 146, 148.
- ²⁹ Там само. – С. 151.
- ³⁰ Там само. – С. 147, 150.
- ³¹ Там само. – С. 144.
- ³² Білецька В. Заробітчанські пісні. – Х., 1930.
- ³³ Соловей Т. «Коренной перелом» в отечественной этнографии (дискуссия о предмете этнологической науки: конец 1920-х – начало 1930-х годов) // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 3. – С. 101–121.
- ³⁴ Березовський І. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 80.
- ³⁵ Див.: Етнографічний вісник. – 1932. – № 10.
- ³⁶ Березовський І. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 165.

- ³⁷ *Плісецький М.* Трудова песня // «Мистецтво. Фольклор. Етнографія». Наукові записки. – К., 1947. – Т. I–II. – С. 183–205.
- ³⁸ *Плісецький М.* Трудова песня // Український фольклор: критичні матеріали. – К., 1978. – С. 102–107.
- ³⁹ *Дей О.* Звичаєво-обрядова поезія трудового року // Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року. – К., 1963. – С. 41–48.
- ⁴⁰ Там само. – С. 41–44.
- ⁴¹ Там само. – С. 45–48.
- ⁴² Там само. – С. 43.
- ⁴³ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 49–53.
- ⁴⁴ Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.
- ⁴⁵ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 49–53; *Грица С.* Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 9–44.
- ⁴⁶ *Грица С.* Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 10.
- ⁴⁷ Там само. – С. 28.
- ⁴⁸ Там само. – С. 23.
- ⁴⁹ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності. – С. 49.
- ⁵⁰ Там само. – С. 50.
- ⁵¹ *Березовський І.* Питання відображення дійсності в народнопісенному образі // НТЕ. – 1961. – № 3. – С. 20–27.
- ⁵² *Пазяк М.* Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей // НТЕ. – 1982. – № 5. – С. 43–49; *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984.
- ⁵³ *Сироткін В.* Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – № 1. – С. 39–42.
- ⁵⁴ *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – С. 140.
- ⁵⁵ Там само. – С. 198, 199.
- ⁵⁶ *Пазяк М.* Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей. – С. 44–45; *Сироткін В.* Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу. – С. 42.
- ⁵⁷ Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов: Сб. науч. тр. / Под ред. Б. Н. Путилова. – Ленинград, 1984.
- ⁵⁸ *Гримич М.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006; *Гримич М.* Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. № 15. – С. 11–18; *Сироткін В.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – С. 371–377.
- ⁵⁹ *Адоньєва С.* Прагматика фольклора. – С.Пб., 2004.
- ⁶⁰ Там само. – С. 6.
- ⁶¹ Там само. – С. 11.